

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی ایران

هادی خانیکی* ، یوسف خجیر**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۹/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱/۲۰

چکیده

این مقاله به شناسایی ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی در توسعه جامعه مدنی ایران و اولویت‌بندی آن‌ها از نظر اعضای رسمی نهادهای مدنی شهر تهران پرداخته است. روش این پژوهش آمیخته از نوع اکتشافی (کیفی و کمی) و ابزار آن در بخش کیفی مصاحبه عمیق و کمی پرسشنامه است. جامعه آماری در بخش کیفی، صاحب‌نظران دانشگاهی و مسئولان سازمان‌های مدنی هستند که از بین آن‌ها ۲۷ نفر با نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. همچنین جامعه آماری در بخش کمی اعضای رسمی نهادهای مدنی شهر تهران هستند که از طریق قاعده نمونه‌گیری فادی از بین آن‌ها ۳۸۴ نفر به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شدند. پردازش داده‌های کیفی به صورت تحلیل مضمون با کمک نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۱۰ و پردازش داده‌های کمی با نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۱ صورت گرفت. یافته‌ها نشان

hadi.khaniki@gmail.com

* استاد ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی.

khojir@soore.ac.ir

** عضو هیات علمی و مدیر گروه ارتباطات دانشگاه سوره (نویسنده مسئول).

می‌دهد که از نگاه صاحب‌نظران، شبکه‌های اجتماعی دارای ۱۶ ظرفیت و ۱۲ چالش برای جامعه مدنی هستند. گرایش زیاد مردم به شبکه‌ها، دسترسی آسان به آنان و کاهش هزینه فعالیت‌های مدنی مهم‌ترین ظرفیت و ضعف استفاده حرفه‌ای، سیاست فیلترینگ و انتشار مطالبات کاذب مهم‌ترین چالش شبکه‌ها برای جامعه مدنی ایران هستند. نتایج بیانگر این است که بخش اعظمی از ظرفیت‌های مطرح‌شده برخاسته از ویژگی فنی و ساختاری شبکه‌های اجتماعی (مانند تعاملی بودن) و کمتر ناظر بر ویژگی جامعه مدنی (مانند کشف همسانی) است که این به دلیل شناخت ضعیف کنشگران مدنی از توانمندی‌های این رسانه‌ها در جامعه مدنی است. همچنین استفاده سازمان‌های مدنی از شبکه‌ها مقطعی، بدون برنامه‌ریزی و غیر هدفمند است. علاوه بر این، سیاست فیلترینگ و ترس از کنترل حاکمیت بر فعالیت مجازی فعالان مدنی، امکان تحقق جامعه مدنی مبتنی بر شبکه را از نهادهای مدنی گرفته است.

واژه‌های کلیدی: جامعه مدنی، جامعه مدنی شبکه‌ای شده، شبکه‌های اجتماعی مجازی، ظرفیت‌ها، چالش‌ها.

۱. مقدمه

امروزه به دلیل اهمیت یافتن اطلاعات و ارتباطات و تغییر شیوه انتقال و ایجاد آن، جهان وارد عصر جدیدی شده است که در آن وجود فناوری‌های نوین به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی مجازی امری حیاتی است. «رشد حیرت‌انگیز شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌های موبایلی در یک دهه اخیر نشان از یک جامعه جدید با ساختار فرهنگی و اجتماعی جدید دارد» (Rheingold, 2002: 23). بی‌شک، فناوری‌های نوین به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی مجازی باعث تغییر ساختارهای موجود جامعه و ایجاد ساختار اجتماعی جدید شده است. یکی از این حوزه‌های اجتماعی، جامعه مدنی است. جامعه

مدنی به‌عنوان بخشی از نظام اجتماعی، متأثر از رسانه‌های جدید است. به‌نحوی که شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌عنوان یک جامعه باز رسانه‌ای با ویژگی انتشار آزاد اطلاعات، باز بودن فضای گفت‌وگو، طرح موضوعات مدنی و آموزش مشارکت مدنی می‌تواند مقدمه‌ای برای جامعه مدنی باشد. این شبکه‌ها می‌توانند در تحقق جامعه مدنی و الزامات آن نقش اساسی ایفا کنند. در ایران نیز این شبکه‌ها با توجه به گسترش روزافزون در بین شهروندان، مورد توجه سازمان‌های مدنی قرار گرفته‌اند. تجربه زیسته (حضور بیش از یک دهه در نهاد مدنی) و مشاهدات عینی نگارندگان مقاله بیانگر این است که امروزه سازمان‌های مدنی ایران از این رسانه‌های نوظهور در حوزه فعالیت خود بسیار استفاده می‌کنند. اما آنچه در این تجربه زیسته بیش از همه مشهود است استفاده عمومی از این رسانه‌ها در فعالیت مدنی و ضعف در استفاده حرفه‌ای و تخصصی از آن است، «به‌نحوی که بیشترین استفاده از این رسانه‌ها در نهادهای مدنی در کارکرد ارتباطی و اطلاع‌رسانی است و در حوزه‌های تخصصی چون جریان سازی، کمپین‌سازی، ایجاد مشارکت در بین داوطلبان ضعیف هستند.» (خانیکی و خجیر، ۱۳۹۷: ۸۸) که این خود نشان از ضعف شناخت سازمان‌های مدنی در ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی در فعالیت مدنی است. با توجه به اینکه، استفاده از این شبکه‌ها زمانی باعث تحول جامعه مدنی می‌شود که سازمان‌ها و فعالان مدنی نسبت به ظرفیت‌ها و چالش‌های آن شناخت کامل داشته باشند و با توجه به این شناخت از آن در فعالیت مدنی استفاده کنند؛ این پژوهش درصدد شناسایی این ظرفیت‌ها و چالش‌هاست. پس با توجه به مباحث مطرح‌شده، پرسش اصلی این پژوهش این است که از نظر خبرگان، ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی ایران کدام‌اند؟ و از نظر کنشگران مدنی^۱ شهر تهران اولویت‌بندی این ظرفیت‌ها و چالش‌ها برای جامعه مدنی ایران چگونه است؟

۱- در این مقاله مراد از کنشگر مدنی، فردی است که عضو رسمی یک نهاد مدنی است که در آن فعالیت مستمر دارد.

۲. مبانی نظری

۲.۱. تعریف مفاهیم

الف) شبکه اجتماعی مجازی

شبکه اجتماعی مجازی را می‌توان به تعبیری امتداد و ادامه شبکه اجتماعی واقعی دانست که توسط فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی در فضای مجازی بسط داده شده و دارای گستردگی و تغییرات شکلی و ساختاری شده است. به همین دلیل هم هست که تعاریف اولیه (مانند تعریف اولیه کاستلز در جامعه شبکه‌ای) برخاسته از تعاریف شبکه اجتماعی در محیط واقعی و تعمیم آن به فضای مجازی است. اما بعدها با توجه به ظرفیت وب ۲، مشارکت کاربران و محتوای تولیدشده توسط آن‌ها تعاریف گوناگونی برای آن مطرح شده است.

جدول ۱- تعاریف شبکه‌های اجتماعی مجازی

نام اندیشمند	تعریف
بوید و الیسون	وب سایت‌های شبکه اجتماعی سرویس‌های مبتنی بر وب هستند که به افراد اجازه ساخت پروفایل‌های عمومی یا نیمه عمومی می‌دهند، با سایر کاربرانی که در آن سیستم حضور دارند به تبادل نظر و اطلاعات پردازند و لیست پیوندهای خود و دیگرانی را که در آن سیستم هستند را مشاهده کنند. (Boyd & Ellison, 2007)
شنیدر و دیگران	شبکه اجتماعی آنلاین، فضایی است که اجتماعات آنلاینی بر اساس منافع مشترک، فعالیت‌ها، زمینه‌ها یا دوستی برای افراد ایجاد می‌کنند. مبتنی بر وب هستند و به کاربران اجازه پروفایل سازی، آپلود (متن، تصاویر و ویدیو) و ارتباط می‌دهند. (Schneider & et al, 2009)
پمپیک و دیگران	سایت‌های آنلاینی هستند که این امکان را برای کاربران ایجاد می‌کنند که برای خود پروفایلی بسازند و با دیگران برای دلایل شخصی یا حرفه‌ای ارتباط برقرار کنند. (Pempek, 2009)

<p>شبکه‌های اجتماعی آنلاین فرم خاصی از برقراری ارتباط هستند که در آن‌ها تعاملات و ارتباطات بین عوامل شبکه‌ای توسط یک پایگاه فنی و زیرساخت اینترنت مورد پشتیبانی قرار می‌گیرد. در این شبکه‌ها هدف، علاقه و یا نیاز مشترک می‌تواند عنصری پیونددهنده باشد که باعث می‌شود تا عوامل مرتبط حتی بدون حضور فیزیکی احساس کنند که در یک اجتماع و جمع حقیقی قرار گرفته‌اند. (Heidman& et al, 2012)</p>	<p>هیدمن</p>
<p>شبکه اینترنتی مبتنی بر وب اطلاق می‌شود که در آن امکانات تعامل، اضافه کردن دوستان، اظهارنظر در پروفایل، ایجاد گروه‌های جدید به اشتراک گذاشتن محتوا و پیوستن به گروه‌ها و داشتن بحث و گفتگو به‌طور هم‌زمان میسر است. (Shipley, 2012)</p>	<p>شیپلی</p>

با توجه به تعاریف فوق می‌توان بیان داشت که شبکه اجتماعی مجازی یک برنامه کاربردی آنلاین و محصول وب ۲ (وب تعاملی) است که علاوه بر سه ویژگی ساختاری، تولید، مبادله و عرضه وب ۱ دارای ویژگی تعاملی و کنشگری فعالانه کاربر بر اساس وب ۲ است. به‌نوعی شبکه اجتماعی مجازی، فضای آنلاین مبتنی بر وب‌سایت یا وب‌سایت‌هایی از نسل وب ۲ هستند که با استفاده از یک موتور جست‌وجوگر و افزودن امکاناتی مانند چت، ایمیل، انتقال متن، صدا، تصویر، ویدئو به کاربران خود امکان ساخت پروفایل، فهرستی از مخاطبان، حلقه دوست‌یابی برای برقراری ارتباط در قالب شبکه‌ای از روابط فردی و گروهی یا اشتراک‌گذاری علاقه‌مندی‌ها، افکار و فعالیت‌های خود را می‌دهد. در واقع آن‌ها ساختارهای اجتماعی جهت ایجاد، گسترش و تقویت تعاملات اجتماعی در فضای مجازی هستند.

(ب) جامعه مدنی

جامعه مدنی از جمله مفاهیم میان‌رشته‌ای حوزه علوم سیاسی و اجتماعی است که از ابتدا طرح این مفهوم در حوزه اندیشه و علم، تاکنون تعبیر و تعاریف متعددی را به خود اختصاص داده است. جدول ذیل برخی از مهم‌ترین تعاریف در این حوزه است.

جدول ۲- تعریف اندیشمندان از جامعه مدنی

نام اندیشمند	تعریف
هگل	جامعه مدنی برخاسته از نظام نیازها و احتیاجات است که حداقل بین خانواده و دولت می‌باشد. جامعه مدنی دولتی است که باید از منافع خصوصی افراد دفاع و حقوق فردی را پشتیبانی می‌کند. (پلامانز، ۱۳۷۱)
الکسی دو توکویل	جامعه مدنی حوزه‌ای از روابط اجتماعی است که فارغ از دخالت قدرت دولت است، به تعبیری گونه‌ای از فرهنگ، اجتماع، سیاست‌ورزی و اقتصاد است که فارغ از سلطه دولت می‌باشد. به بیان دیگر مجموعه نهادها، مؤسسات، انجمن‌ها، تشکل‌های غیردولتی و مدنی است که عرصه زندگی فردی و اجتماعی مستقل از دولت را شکل می‌دهد. (دوتوکویل به نقل از عطار، ۱۳۸۸)
آنتونیو گرامشی	جامعه مدنی کلیتی پیچیده و پوینده‌ای از نهادها و تشکیلات و سنن خصوصی و عمومی است که بین دولت و ابزار قهریه و قانونی آن از یکسو و زیربنای اقتصادی از سوی دیگر قرار دارد. (گرامشی، ۱۳۷۷)
هانا آرنت	جامعه مدنی حوزه‌ای فارغ از دخالت سیاست و دولت (یا کمترین دخالت دولت) با پشتوانه‌ای از حاکمیت قانون، نهادینه‌شدگی اقدامات مدنی در میان شهروندان و عرصه تساهل و تسامح مدنی است. (آرنت، ۱۳۸۹)
هابرماس	جامعه مدنی حوزه مستقل، خودمختار و عمومی است که در قالبی دموکراتیک ظهور می‌یابد و اقدامات غیرعادلانه دولت را به نقد می‌کشانند و حقوق افراد را در مقابل تهدیدات دولت حفظ و مانع برقراری دیکتاتوری و استبداد در جامعه می‌شود. (Calhoun, 2011)
حسین بشیریه	جامعه مدنی در مقابل دولت به حوزه‌ای از روابط اجتماعی اطلاق می‌شود که فارغ از دخالت قدرت سیاسی است و مجموعه‌ای از نهادها، مؤسسات، انجمن‌ها و تشکل‌های خصوصی و مدنی را در برمی‌گیرد. (بشیریه، ۱۳۷۴)
هادی خانیکی	مجموعه‌ای از نهادهای و تشکل‌های صنفی، اجتماعی و احزاب سیاسی قانونمند و رسانه‌های مستقل که منعکس‌کننده دیدگاه‌های افراد جامعه به‌نظام سیاسی حاکم و واسطه بین دولت و مردم هستند. این نهادها ضامن نهادینه شدن آزادی و بسط مشارکت مردمی می‌باشند که در مهار قدرت خودکامه نقش اساسی را ایفا می‌کنند. (خانیکی، ۱۳۷۸)

با توجه به تعاریف فوق می‌توان ویژگی مهم جامعه مدنی را ارتباط داوطلبانه و سازمان‌یافته بین دولت و شهروندان، حفظ و رعایت حقوق و حریم خصوصی، مشخص بودن تکالیف و حقوق دولت و شهروندان، وجود اصل مردم‌سالاری و آزادی‌های مدنی، اعتماد شهروند به حاکمیت، رعایت قانون از سوی نهاد دولتی و رابطه قوی بین جامعه مدنی و حوزه عمومی دانست. با توجه به اینکه تعریف خانیکی (۱۳۷۸) دامنه جامعه مدنی را از نهادهای مدنی تا احزاب سیاسی و رسانه‌های مستقل تعمیم می‌دهد و به رسانه نیز توجه ویژه دارد به رویکرد این مقاله (به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی) نزدیک‌تر و تعریف مورد پذیرش مقاله است.

۲.۲. رویکردهای نظری

با توجه به مطالعات نظری و پژوهشی موجود در خصوص ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی، می‌توان این مطالعات را در سه رویکرد دسته‌بندی کرد. رویکرد نخست که یک رویکرد خوش‌بینانه است متأثر از نظریات بسیج‌سازی فضای مجازی در مشارکت است که بعدها توسط هاوارد رینگولد وارد حوزه شبکه‌های اجتماعی شد. اندیشمندان و پژوهشگران این رویکرد بر این باورند که شبکه‌های اجتماعی با توجه به ظرفیت‌هایی که دارند می‌توانند نقش مثبتی بر فعالیت‌های مدنی کاربران داشته باشند. «رسانه‌های اجتماعی به شهروندان این فرصت را می‌دهند که در مسائل مدنی مختلف حضور فعالانه‌ای داشته باشند و حتی [این رسانه‌ها] آن‌ها را به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی و مدنی سوق می‌دهد» (Norris, 2002: 218). در این بین پژوهش امیرزائف (۲۰۱۷) در خصوص شبکه‌های اجتماعی و جامعه مدنی قزاقستان و چین بیانگر این است که ظرفیت‌های منبعث از ویژگی‌های فنی شبکه‌ها چون گستره پوشش جهانی، آزادی در ارسال و دریافت اطلاعات، تعامل و دوسوییگی بین کاربران باعث توسعه فعالیت مدنی در این کشورها شده است. با همین

نگاه، مطالعات ویرا و فریرا (۲۰۱۷) در برزیل نیز بیانگر این است که ظرفیت‌های چون هزینه پایین خدمات در شبکه‌ها، تنوع کاربران و دسترسی آسان به آن‌ها، فضای حمایتی کاربران از نهادهای مدنی و ... در شبکه‌ها باعث رونق نهادهای مدنی می‌شود. در مقابل رویکرد دوم مبتنی بر نگاه بدبینانه است. بر طبق این نگاه با توجه به چالش‌ها و ضعف‌هایی که شبکه‌های اجتماعی دارند، نمی‌توانند کمک شایانی به جامعه مدنی کنند. این رویکرد دارای دو نظریه قوی است که نخستین را پپا نوریس^۱ نظریه تقویت^۲ و دومی را نظریه جایگزینی^۳ نام می‌نهد. نوریس در نظریه تقویت معتقد است «از آنجاکه اینترنت و رسانه‌های وابسته به آن (مالک، توزیع‌کننده و ارائه‌دهنده رسانه‌های اجتماعی) در دست صاحبان قدرت و سرمایه‌داران است، آنان سلطه و قدرت سنتی و رسمی خود را که در جامعه واقعی دارند وارد فضای مجازی می‌کنند. به‌نوعی آنانی که در محیط آفلاین صاحب قدرت هستند بر محیط آنلاین نیز کنترل دارند و از آن در راستای تقویت بنیه و توان خود در جامعه استفاده می‌کنند.» (Norris, 2002: 218) بر طبق این نظریه قدرت در شبکه‌ها از آن حاکمیت است نه جامعه مدنی. نظریه جایگزینی نیز بر جایگزینی ارتباطات دیجیتالی بر ارتباطات میان فردی در زندگی واقعی می‌پردازد و معتقد است که هرچقدر فرد در فضای مجازی وقت خود را سپری کند به همان اندازه از فضای واقعی جامعه دور می‌شود. شهروندانی که وقت زیادی در رسانه‌های اجتماعی صرف می‌کنند، نمی‌توانند برای مشارکت مدنی در فضای واقعی وقت زیادی صرف کنند (Putnam, 2000). در این باره لاجوی و سیکتون (۲۰۱۲) که در مورد نقش رسانه‌های اجتماعی بر توسعه سازمان‌های مدنی نیویورک مطالعه می‌کرده‌اند بر برتری چالش‌ها و ضعف‌ها بر ظرفیت‌ها تأکید دارند.

-
1. Pippa Norris
 2. Reinforcement Theory
 3. Alternative Theory

رویکرد سوم یک رویکرد بینابینی مبتنی بر ظرفیت و چالش است که می‌توان آن را در آثار ولمن (۲۰۰۲ و ۲۰۱۲)، کاستلز (۲۰۰۹ و ۲۰۱۲) و زینپ توفیکچی (۲۰۱۷) دید. این رویکرد جنبه کاربردی دارد و به کاربر این امکان را می‌دهد که بر اساس تجربه کاربری خود از ظرفیت‌های این رسانه‌های جدید برای فعالیت مدنی استفاده و از چالش‌های آن پرهیز کند. از پیشگامان این بحث بری ولمن است. وی معتقد است: «به‌جای تمرکز بر نقش مثبت و منفی اینترنت در تعاملات اجتماعی و میان فردی؛ می‌توان بیان کرد که اینترنت به روش‌های سنتی ارتباطات می‌افزاید و آن را تکمیل می‌کند» (Rainie, & Barry: 2012). کاستلز نیز در آثار خود ضمن اینکه با نگاه فرصت‌گرایانه معتقد است که شبکه‌های اجتماعی ساختارهای اجتماعی را شکل می‌دهند و ریخت ساختارانه جدیدی به آن‌ها اعطا می‌کنند به نقش منفی و چالش‌هایی چون اسلکتیویسم نیز می‌پردازد (Castells, 2004). در این بین توفیکچی در کتاب «توئیتر و گاز اشک‌آور» بیان می‌کند شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی دارای ظرفیت‌ها و چالش‌ها به صورت توأمان هستند. شبکه‌ها ضمن اینکه باعث بسیج فعالیت مدنی کاربران می‌شوند در همان حال به دلیل ضعف شناخت کاربران از شبکه‌ها و جامعه مدنی واقعی باعث انحراف در مطالبات مدنی نیز می‌شود (Tufekci, 2017). در امتداد همین نگاه، مطالعه کیگو و کاوازاکی (۲۰۱۲) در ژاپن بیانگر این است که شبکه‌های اجتماعی توأمان دارای ظرفیت‌هایی چون ارتباط با مخاطبان گسترده و دسته‌بندی نظرات آن‌ها، گستره فعالیت مدنی و ارتباط تعاملی کاربران و چالش‌هایی چون ضعف استفاده حرفه‌ای کنشگران از شبکه‌ها و ضعف امنیت مجازی و تجاوز به حریم خصوصی کنشگران هستند. در مجموع با توجه به اندیشه‌ها و مطالعات مطرح شده می‌توان بیان داشت که شبکه‌های اجتماعی علاوه بر اینکه دارای ظرفیت‌هایی برای توسعه جامعه مدنی هستند چالش‌هایی نیز دارند که باعث تضعیف جامعه مدنی می‌شوند که این پژوهش درصدد بررسی شناسایی هر دو آن‌هاست.

روش تحقیق

روش انجام این پژوهش آمیخته است. جان کرسول بر اساس توالی انجام کار و اهمیت داده‌های به دست آمده، روش آمیخته را به سه نوع روش اکتشافی، تشریحی و درهم‌تنیده تقسیم می‌کند (Creswell, 2007: 204). در این مقاله با توجه به اهمیت داده‌های کیفی در کشف ظرفیت‌ها و چالش‌ها و تقدم آن بر روش کمی، از نوع آمیخته اکتشافی (کیفی - کمی) استفاده شد؛ بر این اساس، نخست به کمک ابزار مصاحبه به گردآوری داده کیفی در خصوص شناسایی ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی ایران پرداخته شده است. سپس بر اساس این داده‌های کیفی، برای اولویت‌بندی (رتبه‌بندی) این ظرفیت‌ها و چالش‌ها از نظر اعضای سازمان‌های مدنی پرسشنامه‌ای طراحی شده است. جامعه آماری برای مرحله نخست، صاحب‌نظران و متخصصان دانشگاهی و مسئولان سازمان‌های مدنی هستند که از طریق روش نمونه‌گیری هدفمند^۱ با حداکثر تنوع^۲ ۲۷ نفر از بین آن‌ها انتخاب شدند. معیار انتخاب افراد نمونه در حوزه صاحب‌نظران دانشگاهی، تدریس در حوزه پژوهش مدنظر (بیش از ده سال)، تألیف کتب یا مقالات مرتبط در حوزه جامعه مدنی (جامعه مدنی، نهاد مدنی، احزاب و...) و اینترنت و شبکه‌های اجتماعی (بیش از ده مورد) و معیار انتخاب مسئولان نهاد مدنی یا حزب، فعالیت در سازمان مدنی با گستره فعالیت سطح ملی و مسئولیت بیش از ده سال در آن سازمان بوده است.

با این معیار با ۱۲ استاد دانشگاه در رشته علوم ارتباطات، علوم سیاسی و جامعه‌شناسی و ۱۵ مدیر سازمان مدنی مصاحبه شد. نمونه‌گیری تا رسیدن به مرحله اشباع ادامه یافت. جامعه آماری برای مرحله دوم (بخش کمی) شامل کلیه کنشگران مدنی است که به‌عنوان عضو رسمی در سازمان‌های مدنی شهر تهران (دارای مجوز از وزارت کشور) فعالیت دارند. با توجه به اینکه تعداد دقیق آنان مشخص نبوده و

-
1. Purposive Sampling
 2. Maximum Variation Sampling

آمارهای مراکز مرتبط با این کنشگران متعدد و در برخی موارد متناقض بوده است؛ برای تعیین حجم نمونه از قاعده نمونه‌گیری فادی^۱ (۱۹۸۸ نقل از بلیکی، ۱۳۸۹: ۲۷۳) به شرح زیر استفاده شده است: $n = \frac{pqz}{E^2}$ که در این معادله: n حجم نمونه آماری، P%50، q%50، Z 1.96 و E 0/05 در نظر گرفته شد. با توجه به فرمول، حجم نمونه آماری تحقیق ۳۸۴ نفر برآورد شد.

ابزار گردآوری اطلاعات در مرحله نخست از طریق مصاحبه عمیق نیمه ساختمند صورت گرفت که کمترین زمان مصاحبه ۱ ساعت و ۱۰ دقیقه و بیشترین ۲ ساعت و ۲۰ دقیقه بود و در مجموع تقریباً ۴۰ ساعت مصاحبه شد. برای پردازش داده‌ها از روش تحلیل مضمون^۲ و برای روش کدگذاری استخراج مضامین نیز از تحلیل قالب مضامین کینگ (۱۹۹۸) استفاده شد. کدگذاری در سه سطح به کمک نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۱۰ صورت گرفت. سطح نخست توصیفی بود که در آن متن مصاحبه خوانده و پس از شناسایی، مطالب جالب و مورد نظر کدگذاری شد در این قسمت ۹۷ کد انتخاب شد. سطح دوم تفسیری است که در این قسمت کدها ترسیم شده، توصیفی که معانی مشترک دارند، هم‌گروه و بخش‌بندی فرعی اتفاق افتاد که در قالب ۱۶ ظرفیت و ۱۲ چالش تقسیم شدند و سطح سوم کد فراگیر ترسیم شد. ابزار گردآوری داده‌ها در بخش کمی پژوهش، پرسشنامه است.

پرسشنامه دارای دو بخش ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه اجتماعی برای جامعه مدنی است. در بخش ظرفیت‌ها بر اساس مضامین احصاء شده در بخش کیفی، دارای ۱۶ عبارت و در بخش چالش‌ها دارای ۱۲ عبارت است. از پاسخگویان خواسته شده نظرات خود را در خصوص هر یک از عبارات در طیف پنج‌درجه‌ای خیلی مخالفم تا خیلی موافقم اعلام کنند. البته در بخش روایی پرسشنامه بنا بر صلاحدید داوران، گزینه

1. Foddy
2. Thematic Analysis

بی‌نظر حذف و طیف چهاردرجه‌ای سنجیده شده است. برای تحلیل داده‌های کمی نیز از نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۲ استفاده شده است. در این قسمت برای توصیف نظرات پاسخگویان از جدول توزیع فراوانی و شاخص مرکزی میانگین و برای اولویت‌بندی (رتبه‌بندی) ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه اجتماعی برای جامعه مدنی از نظر پاسخگویان، از آزمون فریدمن استفاده شده است. آزمون فریدمن آزمون ناپارامتریک برای مقایسه و رتبه‌بندی میانگین در سطح متغیر ترتیبی و معادل آزمون F در آزمون‌های پارامتریک است. این آزمون زمانی کاربرد پیدا می‌کند که محقق بخواهد نظرات یک گروه را در موضوعات مختلف مورد بررسی قرار دهد و بر اساس نظرات پاسخگویان، اولویت هر کدام از موارد را بر اساس رتبه‌بندی معنادار (یا نظرات معنادار پاسخگویان به هر کدام از متغیرها) مشخص کند. برای روایی و پایایی ضمن توجه به انتخاب نمونه صحیح و کارآمد، غنای اطلاعات به دست آمده از مصاحبه، تشخیص عوامل کلیدی و غیرکلیدی و قدرت تحلیل محقق از روش ارزیابی لینکولن و گوبا^۱ و برخی راهبردهای اعتبار و اعتماد جان کرسول به صورت ترکیبی استفاده شد.

در این قسمت برای حصول اطمینان از انتقال‌پذیری یافته‌های پژوهش، با چهار متخصص آشنا به روش مصاحبه که در پژوهش مشارکت نداشته‌اند در مورد روش انجام کار، نحوه انجام مصاحبه، نحوه پیاده‌سازی، نحوه کدگذاری و تحلیل آن مشورت شد. همچنین برای اطمینان‌پذیری، از فن مقایسه دائم استفاده شد به گونه‌ای که سعی شده در تنظیم کدها، ضمن ارزیابی دقیق و صحیح، دائماً کدها با کدهای اولیه مقایسه و همه کدها با اهداف و سؤالات، تطبیق داده شوند. در خصوص تقویت اعتماد پژوهش ضمن مرور مکرر داده‌ها، از دو کدگذار برای کدگذاری چند نمونه مصاحبه جهت کسب اطمینان از یکسانی دیدگاه کدگذار استفاده شد. در ضمن روند تحقیق و پردازش آن در اختیار دو پژوهشگر قرار گرفت تا روند کار را کنترل کنند. تشریح جزئیات روش گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها، نحوه و منطق انتخاب نمونه نیز در راستای

1. Lincoln & Guba

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۴۷

تقویت اعتماد صورت گرفت. در بخش کمی، روایی پرسشنامه از طریق اعتبار محتوایی از نوع صوری با مشارکت بیش از پانزده استاد دانشگاه در حوزه رسانه‌های جدید، جامعه مدنی و روش تحقیق صورت گرفت. پس از اعمال نظرات آن‌ها، پرسشنامه نهایی برای تعیین پایایی در اختیار ۴۰ نفر از فعالان مدنی قرار گرفت. در نهایت پایایی از طریق ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای ۱۶ گویه ظرفیت ۰/۷۵ و برای ۱۲ گویه چالش ۰/۷۸ بوده است.

یافته‌های پژوهش

ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی

- کشف همسانی‌ها و علایق مشترک

مصاحبه‌شوندگان معتقدند با توجه به اینکه لازمه شکل‌گیری جامعه مدنی کشف همسانی‌ها و علایق مشترک شهروندان است، شبکه‌های اجتماعی باعث کشف و خودآگاهی از همسانی‌ها، علایق، منافع و خطرات مشترک و در نهایت باعث تیم‌سازی و فعالیت تشکیلاتی آنان در جامعه مدنی می‌شوند. «شبکه‌ها می‌توانند به شناخت این همسانی‌ها، منافع و ویژگی‌های مشترک کمک‌کننده و باعث تیم‌سازی شوند» (م‌استاد علوم سیاسی / مرد / ۶۵ سال).

- معرفی نابهنجاران جامعه مدنی

مصاحبه‌شوندگان معتقدند با توجه به اینکه یکی از راه‌های کمک به بهبود وضعیت جامعه مدنی معرفی رفتارهای نابهنجار و عاملان آن هست، شبکه‌های اجتماعی در سطح وسیع می‌توانند این رفتارهای نابهنجار را منتشر و نسبت به کژروی آن در جامعه واکنش ایجاد کنند. «نهادهای مدنی محیط زیستی با کمک شبکه‌ها اقدامات تخریبی و رفتارهای نادرست و حتی افراد متخلف را معرفی می‌کنند» (م‌فعال مدنی / زن / ۵۸ ساله).

- گفتگو در مورد چالش‌های مدنی

ظرفیت دیگر، امکان گفتگو در خصوص موضوعاتی است که باعث تهدید و تحدید جامعه مدنی، نهادها و احزاب می‌شود. به‌زعم مصاحبه‌شوندگان با طرح این موضوع در شبکه‌ها و بحث در مورد آن، اجماع برای حل موضوع بیشتر می‌شود و اعضا نسبت به آن موضوع حساس‌تر می‌شوند. «شبکه‌های اجتماعی کمک می‌کنند که افراد در مورد موضوعات حساس و چالشی جامعه مدنی، مطالبات مدنی و کنشگران مدنی گفتگو کنند و به راه‌حل برسند» (م جامعه‌شناس / مرد / ۵۷ ساله).

- جریان آزاد اطلاعات

مصاحبه‌شوندگان معتقدند با توجه به اینکه جریان اطلاعات در خصوص جامعه و سازمان‌های مدنی در رسانه‌های رسمی به دلیل ملاحظات سیاسی و اجتماعی دارای سانسور و خودسانسوری است، شبکه‌ها و پیام‌رسان‌های موبایلی امکان ارائه اطلاعات را در یک فضای بازتر از فضای رسمی جامعه و رسانه‌های رسمی برای کنشگران ایجاد می‌کنند. آنان به جامعه مدنی کمک می‌کنند تا انتشار اخبار و اطلاعات در یک فضای باز در اختیار کنشگران مدنی و شهروندان قرار گیرد. «یکی از ویژگی‌ها مثبت شبکه‌ها برای جامعه مدنی انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات برای شهروندان است» (م استاد ارتباطات / مرد / ۶۵ ساله).

- گسترش قلمرو فعالیت مدنی

مصاحبه‌شوندگان با تأکید بر ویژگی پوشش جهانی شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان یک امکان برای تسهیل تحقق و توسعه جامعه مدنی معتقدند این ویژگی شبکه‌های مجازی امکانات و فرصت‌های بی‌شماری را برای کنشگران و سازمان‌های جامعه مدنی پدید آورده تا صداهای آنان شنیده شود و بتوانند به‌عنوان یک بازیگر اصلی در جامعه

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۴۹

مدنی ایفای نقش کنند. «فیس‌بوک و اینستاگرام باعث شدن که بتوانیم حامیان زیادی از سراسر جهان برای جمعیت خود پیدا کنیم» (م فعال مدنی / زن / ۴۶ ساله).

- تعدد و تنوع مخاطبان در شبکه‌ها و پیام‌رسان‌ها

یکی دیگر از ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی وجود مخاطبان متنوع و متکثر در فضای شبکه‌ها و قابلیت دسترسی آسان به این گروه‌هاست. مصاحبه‌شوندگان معتقدند که پیچیدگی و وجود حوزه‌های مختلف در جامعه مدنی نیازمند گروه‌های اجتماعی متنوع در این جامعه است که این رسانه‌ها امکان دسترسی به این گروه‌ها را تسهیل کرده‌اند. حتی می‌توانند باعث پیوند بین این گروه‌ها و مخاطبان نیز شوند. «شبکه‌ها امکان دستیابی و ارتباط با گروه‌ها و افراد با ایده‌ها و سلاقی مختلف را فراهم کرده‌اند» (م فعال مدنی / زن / ۴۶ ساله).

- کاهش هزینه فعالیت مدنی

با توجه به اینکه منابع مالی نهادها و احزاب محدود است، یکی از ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی هزینه اندک و تقریباً رایگان استفاده از این رسانه‌ها در فعالیت مدنی است. «استفاده از شبکه‌ها و ظرفیت‌های مجازی در مقایسه با رسانه‌های قبل از خودشون، هزینه اندک آن‌هاست که این برای نهادها خیلی اهمیت دارد» (م جامعه‌شناس و فعال مدنی / مرد / ۵۸ ساله).

- گرایش مردم به شبکه‌ها و نرم‌افزارها

یکی دیگر از ظرفیت‌ها، گرایش و علاقه روزافزون مردم ایران به این شبکه‌ها است. مصاحبه‌شوندگان معتقدند این علاقه از سویی فرصتی برای نهادهای مدنی جهت جذب این افراد در فعالیت‌های مدنی و از سوی دیگر مردم می‌توانند واکنش‌های مدنی خود را در این فضا با کمترین تحدیدها بروز دهند. «در ایران گرایش بسیار فراوان مردم

به تلگرام و اینستاگرام یک فرصت عالی برای نهادهای مدنی است» (م فعال مدنی / مرد ۵۱/ ساله).

– تعاملی بودن شبکه‌ها و نرم‌افزارها

آنان معتقدند با توجه به اینکه جامعه مدنی بر پایه تعامل و گفت‌وگو بنا می‌شود ویژگی دوسویگی و تعاملی بودن این فناوری‌ها، امکان توسعه جامعه مدنی را بیشتر می‌کند. در این فضا بر پایه دیالوگ و گفت‌وگو جامعه مدنی ساخته می‌شود. «رویکرد تعاملی گروه‌های تلگرامی باعث درگیر شدن داوطلبین و خیرین حامیان مالی و نهادهای مدنی می‌شود ما از ظرفیت این گروه‌های استفاده می‌کنیم با آنها تعامل می‌کنیم آنها را با اهداف خودمان آشنا می‌کنیم آنها نیز دیدگاه‌های خود را در بین اعضای گروه بیان می‌کنند این بحث‌ها در اکثر مواقع سرانجام به حمایت از نهاد مدنی می‌انجامد» (م فعال مدنی / زن / ۵۳ ساله).

– دسته‌بندی هواداران و نظراتشان

نتایج مصاحبه نشان می‌دهد شبکه‌ها به کنشگران مدنی امکان طبقه‌بندی و تجزیه و تحلیل هواداران را می‌دهند. فناوری‌ها به دلیل توانایی در ذخیره‌سازی کنش‌ها این امکان را به کنشگران و برنامه‌ریزان مدنی می‌دهند که به بررسی آماری و دموگرافی حامیان مجازی بپردازند. «در کمپین‌های مدنی می‌توان اطلاعات بدست آمده از افرادی که آنها را دنبال می‌کنند، تجزیه و تحلیل و طرفداران و همفکران رو دسته‌بندی کرد (م استاد ارتباطات / مرد / ۶۵).

– ابزار دفاع از نهادهای مدنی و حزبی

مصاحبه‌شوندگان معتقدند با توجه به اینکه نهادهای مدنی از سوی دولت و رسانه‌های وابسته به آن کمتر حمایت می‌شود، شبکه‌ها ظرفیتی برای دفاع نهادهای

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۵۱

مدنی در مقابل فشارها نهادهای غیرمدنی و پاسخگویی به اتهامات و شایعات در مورد خودشان است. «در برخی موارد شبکه‌های اجتماعی ابزار مناسبی برای دفاع از خودمان هست. در برخی موارد رسانه ملی یا حتی خود دولت و شبه دولتی‌هایی چون ... انگ‌هایی به ما می‌زنند که ما رسانه‌ای برای دفاع از خود نداریم. جریان اینکه ما مجری ۲۰:۳۰ هستیم یا مواردی که به خانواده ما می‌چسبانند، ما از طریق این شبکه‌ها جواب روزنامه ... و ... را دادیم و از خودمان دفاع کردیم» (م فعال مدنی / مرد / ۴۷ ساله).

- ابزار مقاومت مدنی کنشگران در جامعه

مصاحبه‌شوندگان بر ظرفیت مقاومت مدنی شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌ها به‌ویژه تلگرام تأکید دارند. آنان معتقدند که با توجه به اینکه امکان اعتراض مدنی و مقاومت در برابر برخی از تهدیدات جامعه مدنی در دنیای واقعی ما وجود ندارد و حاکمیت اجازه این رفتار را نمی‌دهد، این رسانه‌ها فضایی برای مقاومت در این زمینه هستند. «در ایران امکان مقاومت مدنی در شبکه‌های مجازی بسیار بیشتر از شبکه‌های واقعی و در جامعه است. در خصوص مسئله ضد مدنی فیلترینگ، الان تلگرام نماد مقاومت مردم شده» (م استاد علوم سیاسی / فعال حزبی / مرد / ۶۷).

- ارتباط بین اعضا و ایجاد حلقه ارتباطی

امکان تقویت ارتباط کاری بین اعضای نهادهای مدنی و احزاب توسط شبکه‌ها ظرفیت دیگر است. مصاحبه‌شوندگان معتقدند به دلیل گرفتاری‌های شهری و مسائل کاری امکان ارتباط حضوری، همیشگی و مستمر بین کنشگران مدنی در نهادها و همکاران وجود ندارد اما این نرم‌افزارهای پیام‌رسان این امکان را ایجاد می‌کنند که اعضا بتوانند به‌صورت آنلاین و در هر لحظه با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. «امروزه تلگرام یکی از ابزارهای بسیار خوبی برای ارتباط من با اعضاء و کارکنان مجموعه است. حتی

از این طریق من برنامه‌های شبکه خودمون رو هم کنترل و برنامه‌ریزی می‌کنم» (م فعال مدنی / زن / ۵۳ ساله).

- تقویت سرمایه انسانی و اجتماعی

شبکه‌های اجتماعی با تقویت ارتباطات انسانی بین اعضا باعث تقویت سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی کنشگران می‌شوند. این شبکه‌ها با ارائه اطلاعات صحیح از توانمندی نهادها و کنشگران متناسب به آن‌ها می‌توانند اعتماد جامعه به این تشکل‌های مدنی را جلب کنند و باعث تقویت اعتماد اجتماعی به نهادهای مدنی شوند. «اعتماد اجتماعی از طریق ارائه خدمات خوب و باکیفیت صورت می‌گیرد، شبکه‌های اجتماعی می‌توند به نهادها در معرفی و ترویج این خدمات و ارائه آن در جامعه کمک کنند و باعث افزایش این اعتماد در مردم شن» (م فعال مدنی / مرد / ۵۸ ساله).

- افزایش قدرت انتخاب شهروندان

از آنجاکه مردم در شبکه‌ها با ایده‌ها، استدلال‌ها و گفتمان‌های بسیار زیادی آشنا می‌شوند، از بین آن‌ها ایده‌ای که به آن مجاورت ذهنی دارند، را انتخاب می‌کنند. این رسانه‌ها با طرح حوزه‌های مدنی مختلف، حتی امکان انتخاب حوزه فعالیت مدنی، نوع فعالیت داوطلبانه و شناسایی گردانندگان نهادها را به داوطلبان می‌دهند. «آگورای مجازی جای هست که کنشگران مدنی میتونن با اندیشه‌ها و استدلال‌های مختلف آشنا شن و بهترینش رو انتخاب کنن. اینجا قدرت انتخاب من فعال بالا میره» (م استاد علوم سیاسی / مرد / ۶۱ ساله).

- بازتابندگی و افشاگری

مصاحبه‌شوندگان معتقدند که شبکه‌های اجتماعی در ایران بازتابنده مسائل واقعی جامعه ایران هستند. با توجه به محدودیت در رسانه‌های رسمی و غیررسمی دیگر و

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۵۳

دامنه محرمانگی وسیع در حاکمیت، این شبکه‌ها هستند که می‌توانند مسائل روز جامعه را همان‌گونه که اتفاق می‌افتد بازتاب دهند. «تلگرام ابزار افشاگری فساد سیستماتیک یک دهه اخیر مسئولان شده» (م استاد علوم سیاسی / فعال حزبی / مرد / ۶۷ ساله).

چالش‌های استفاده شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی

- کنترل حاکمیت بر فضای مجازی

نتایج مصاحبه نشان می‌دهد که یکی از چالش‌های استفاده از شبکه‌های اجتماعی در جامعه مدنی کنترل حاکمیت بر فضای مجازی و شبکه‌هاست. آنان معتقدند با توجه به اینکه لازمه فعالیت در جامعه مدنی، آزادی است، اما متأسفانه این ترس از کنترل در همه ابعاد به‌ویژه فضای مجازی در بین کنشگران جامعه مدنی وجود دارد. «نظارت حاکمیت بر شبکه‌های اجتماعی عامل دیگری از ناکارآمدی‌های شبکه اجتماعی برای توسعه جامعه مدنی است (م فعال مدنی / زن / ۵۳ ساله).

- سیاست فیلترینگ و استفاده از فیلترشکن

چالش بعدی که آنان تأکید داشتند، سیاست فیلترینگ دولت برای شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌ها و استفاده کنشگران مدنی از فیلترشکن است. آنان معتقدند که با توجه به اینکه سیاست دولت در قبال این رسانه‌های جدید مشخص نیست، استفاده از این رسانه‌ها برای برقراری ارتباط با داوطلبان و گروه‌های هدف؛ خطر قطع ارتباط یا ریزش آنان را دارد. «فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی عامل دیگری از ناکارآمدی‌های شبکه اجتماعی برای توسعه جامعه مدنی است.» (م فعال حزبی / مرد / ۵۹ ساله) همچنین مصاحبه‌شوندگان معتقدند با توجه به اینکه استفاده از فیلترشکن برای فعال مدنی، داوطلبان و گروه‌های هدف دارای هزینه بیشتر، سرعت اینترنت کمتر و ضعف امنیت است، احتمال استفاده نکردن توسط آنان به‌ویژه در گروه‌های هدف کم‌بضاعت وجود

دارد. «انجمن من با افراد کم‌بضاعتی سروکار دارد که به لحاظ مالی و سواد توانایی استفاده از وی پی‌ان‌رو ندارند» (م فعال مدنی / زن / ۴۶ ساله).

– فقدان امنیت در فضای مجازی

چالش دیگر ضعف امنیت در شبکه‌های اجتماعی و تجاوز به حریم خصوصی کاربران است. آنان معتقدند شبکه‌های اجتماعی به کاربران این امکان را می‌دهند که به راحتی وارد حریم خصوصی کنشگران مدنی و حزبی شوند. «دو سه سال اخیر تهدیدها، فحش و بدویراه‌ها توی صفحه خصوصیم یا زیر کامنت‌های استوری‌هام بیشتر شده» (م فعال حزبی / مرد / ۵۹ ساله).

– ناتوانی کنشگران مدنی در استفاده و تولید محتوای شبکه‌های اجتماعی

چالش دیگری که اکثر مصاحبه‌شوندگان بر آن تأکید داشتند ضعف استفاده حرفه‌ای کنشگران مدنی از ظرفیت‌های شبکه‌ها و تولید محتوای قوی است. «من کنشگران مدنی با سابقه‌ای رو می‌شناسم که نمیتونن از این گوشی‌های جدید و امکانات آن استفاده کنن.» (م فعال مدنی). برخی از مصاحبه‌شوندگان نیز بر استفاده حرفه‌ای تأکید داشتند و معتقدند که بسیاری از کنشگران مدنی به صورت حرفه‌ای و در راستای تقویت و توسعه جامعه مدنی از این رسانه‌های جدید استفاده نمی‌کنند. «بین استفاده و استفاده حرفه‌ای که منجر به توسعه جامعه مدنی شود تفاوت وجود دارد. چالشی که الان هست عدم استفاده مدنی از شبکه‌هاست» (م استاد ارتباطات / مرد / ۶۵ ساله).

– غلبه رویکرد احساسی بر رویکرد عقلانی در فضای مجازی

چالش دیگر حاکمیت فضای احساسی و هیجانی بر شبکه‌ها به ویژه در گروه‌های مجازی است. آنان معتقدند اساس جامعه مدنی بر مدار عقلانیت، منطق و گفتگوی

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۵۵

استدلالی است، اما فضای حاکم بر شبکه‌ها در ایران هیجانی و احساسی است و این فضا کمکی به تحقق جامعه مدنی در فضای مجازی یا استفاده از آن برای تقویت جامعه مدنی نمی‌کند. «الآن فضای مجازی ما بیشتر جنبه سرگرمی، فان، طنز و هیجان و در برخی موارد خشونت‌های کلامی دارد، این فضا نمی‌تواند کمک چندانی به جامعه عقلانی مدنی بکند» (م جامعه‌شناس فرهنگی / مرد/ ۵۴ ساله).

- تسری چالش‌های فضای مجازی بر جامعه مدنی

نتایج مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که مصاحبه‌شوندگان معتقدند که فضای مجازی به‌ویژه شبکه‌ها و پیام‌رسان‌ها در ایران دارای چالش‌هایی چون کنترل توسط حاکمیت، نگاه منفی دولت‌ها به آنها، فقدان سیاست روشن در مورد بهره‌گیری از آنها در کلان جامعه، فرهنگ استفاده درست توسط کاربران و ... هستند که در صورت استفاده بازیگران جامعه مدنی از این شبکه‌ها، این چالش‌ها وارد جامعه مدنی نیز می‌شوند و جامعه مدنی لاغر ایران را ضعیف‌تر و شکننده‌تر می‌کنند. «خود فضای مجازی در ایران دارای عوارض و سنگ‌اندازی‌های است که ورود اون به جامعه مدنی باعث چالش‌های جدید برای این جامعه میشه» (م استاد علوم سیاسی / مرد/ ۶۱ ساله).

- نافرهیختگی در فضای مجازی

برخی از مصاحبه‌شوندگان معتقدند که فضای حاکم بر شبکه‌های مجازی در ایران یک فضای نافرهیخته و ملغمه‌ای از جمع اضداد گفتگو و خشونت، استدلال و ناسزا، خودمحموری و دگرخواهی و... است که اجازه رشد واقعی به جامعه مدنی را نمی‌دهد یا لاقابل‌بستری مناسب برای آن نیست. «فضای نافرهیخته فرهنگی در شبکه‌ها و گروه‌های تلگرام کشور، بستر مناسبی برای توسعه مدنیت نیست» (م جامعه‌شناس فرهنگی / مرد/ ۵۴ ساله).

- اعتیاد مجازی کنشگران مدنی

برخی از مصاحبه‌شوندگان اعتیاد مجازی و وابستگی زیاد برخی از کنشگران مدنی به شبکه‌ها را از چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی می‌دانند. آنان معتقدند درگیری و وابستگی زیاد در فضای مجازی باعث اعتیاد فرد به آن و دوری از فعالیت مدنی و خدمت در نهادها می‌شود. «یکی از عارضه‌هایی که من در بین برخی از داوطلبین جوان جمعیت می‌بینم، وابستگی زیادشون به گوشی و حضور توی نت هست که برخی موارد باعث کم‌کاری و سهل‌انگاریشون در کاری که بهشون سپردیم میشه» (م فعال مدنی / زن / ۵۳ ساله).

- ترویج نظاره‌گری به جای کنشگری

یکی دیگر از چالش‌ها، حاکمیت روح نظاره‌گری در فضای مجازی ایران به جای روح کنشگری است. مصاحبه‌شوندگان معتقدند با توجه به اینکه جامعه مدنی مبتنی بر کنش فعال و خردگرایانه، کنشگران مدنی است؛ این روح غالب بر فضای مجازی کاربران ایرانی کمک چندانی به تقویت و توسعه جامعه مدنی در ایران نمی‌کند. «ما در فضای مجازی ایران شاهد ترویج اسلکتیویسم در مقابل اکتیویسم هستیم با این روحیه تحقق جامعه مدنی به کمک این رسانه‌ها کمی سخت است» (م استاد ارتباطات / مرد / ۴۴ ساله).

- طرح و ایجاد مطالبات کاذب

چالش بعدی، ایجاد مطالبات کاذب توسط برخی از کاربران و نهادهای مدنی کاذب در فضای مجازی است که علاوه بر اینکه برخاسته از مطالبات واقعی جامعه مدنی ایران نیست، باعث تخریب جامعه مدنی و تضعیف آن یا حتی ایجاد حساسیت منفی حاکمیت و دولت نسبت به جامعه مدنی و کنشگران مدنی واقعی در جامعه نیز

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۵۷

می‌شود. «ما این روزها شاهد پویش‌ها و چالش‌هایی در توئیتر و اینستاگرام توسط برخی به‌ظاهر فعال مدنی و سیاسی خارج کشور یا حتی داخلی‌هایی که در نهادها و احزاب فعالیتی ندارن هستیم، که خیلی از اونها [مطالبات] مشکل الآن جامعه ما نیست» (م استاد علوم سیاسی/فعال حزبی/مردم/۶۷ ساله).

- غلبه حاشیه بر متن در فضای مجازی

یکی دیگر از چالش‌ها، وجود حاشیه‌سازی‌های فراوان، برجسته‌سازی موضوعات کوچک، دامن زدن به شایعات بی‌اساس توسط کاربران و درگیری بخش اعظمی از کاربران به این موضوعات است. در صورتی که فعالیت مدنی بر مبنای پرهیز از جدال‌ها و جنجال‌های بی‌اساس و غیرضروری است. «فضای مجازی ایران طی این سال‌ها نشون داد که فضای مناسبی برای گفتگو و حوزه عمومی و جامعه مدنی نیست. پر از حاشیه‌ها و شایعه‌هاست» (م استاد ارتباطات/مرد/۶۵ ساله).

- کلاه‌برداری کاربران و نهادهای مدنی کاذب

چالش دیگر امکان سوءاستفاده و کلاه‌برداری در شبکه‌ها از نام نهادهای مدنی جهت اخاذی و دریافت پول از شهروندان است. از آنجاکه مردم به فعالیت داوطلبانه یا نهادهای مدنی اعتماد دارند این امکان برای برخی کلاه‌برداران فراهم شده است که در شبکه‌ها با ایجاد صفحه و حساب کاربری از شهروندان و اعتماد آن‌ها به نهادهای مدنی سوءاستفاده کنند. «ما شاهد شماره حساب‌ها و شماره کارت‌های فراوانی تو صفحات شبکه‌ها هستیم که وقتی بررسی می‌کنیم اینا اصلاً به‌عنوان سمن هیچ جا ثبت نشدن. قبلاً این‌جوری دزدی و گدایی تو خیابون بود الآن تو فضای مجازی» (م فعال مدنی/زن/۶۶ سال). حتی برخی از مصاحبه‌شوندگان بر این باور بودند که برخی سلب‌بیتی‌ها نیز برای جلب توجه حامیان و افزایش تعداد فالوئر‌ها دست به چنین کارهایی می‌زنند.

«این اواخر مادر حلما یکی از کودکان بیماری خاص از آقای... که سلبریتی معروفیه شکایت کرده که بخاطر سوءاستفاده از عکس و اسم دخترش تو اینستاگرام، تونسته پول زیادی جمع کنه و هیچی برای درمان اون نده» (م فعال مدنی / زن / ۴۷ ساله).

سنجش نظرات کنشگران مدنی شهر تهران در خصوص اولویت‌بندی ظرفیت‌های

شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی ایران

بخش کمی پژوهش برای اولویت‌بندی (رتبه‌بندی) اهمیت هر یک از ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی ایران از نظر کنشگران مدنی شهر تهران است. همان‌طور که در بخش روش تحقیق ذکر شده است، با توجه به مضامین احصاء شده در بخش داده‌های کیفی، پرسشنامه‌ای طراحی و از آن برای سنجش نظرات کنشگران مدنی شهر تهران در خصوص هر یک از ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی ایران و اولویت‌بندی آنان استفاده شده است. با توجه به اینکه در بخش کیفی ۱۶ مضمون برای ظرفیت و ۱۲ مضمون برای چالش شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی ایران احصاء شده است، این پرسشنامه در قسمت ظرفیت‌ها دارای ۱۶ عبارت و برای چالش‌ها دارای ۱۲ عبارت است. برای پرهیز از طولانی بودن و رعایت محدودیت تعداد کلمات مقاله و حجیم شدن جدول‌ها، در مقاله به‌جای ارائه کامل عبارت از عنوان همان مضمون استفاده شده است. به‌طور نمونه در پرسشنامه برای مضمون کشف همسانی و علائق مشترک از عبارت «شبکه‌های مجازی فضایی برای یافتن افراد همفکر، هم‌عقیده و همسان برای انجام فعالیت مدنی مشترک هستند»، استفاده شده است که در جدول ذیل به‌اختصار فقط عنوان کشف همسانی آورده شده است. (تشریح هر یک از این مضامین در بخش کیفی ذیل هر مضمون آورده شده است) در این قسمت از پاسخگویان خواسته شده است نظر خود را در مورد هر یک از عبارت‌ها در پیوستار چهاردرجه‌ای مشخص کنند (شایان ذکر است که نخست، پیوستار پنج‌درجه‌ای بود اما به صلاحدید داوران در اعتبار صوری گزینه بی‌نظر حذف شده است).

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۵۹

جدول ۳- توزیع فراوانی نظرات پاسخگویان در مورد ظرفیت شبکه‌ها برای جامعه مدنی

ظرفیت‌ها	میانگین از ۱ تا ۴	خیلی مخالف	مخالقم	موافقم	بسیار موافقم
کشف همسانی	۲۱/۴	۱۸/۵	۲۹/۵	۴۱/۶	۸/۸
معرفی نابهنجاری مدنی	۲/۷۹	۸/۸	۲۳/۴	۴۴/۵	۲۲/۶
گرایش مردم به شبکه	۲/۹۴	۹/۴	۱۲/۸	۴۸/۷	۲۷/۹
گستره فعالیت مدنی	۲/۷۲	۱۱/۵	۲۶/۸	۴۱/۱	۱۹/۳
جریان آزاد اطلاعات	۲/۸۵	۷	۱۸/۵	۵۶/۵	۱۸
کاهش هزینه مدنی	۲/۸۸	۱۳	۱۸/۸	۴۵/۶	۲۲/۷
گفتگو در مورد چالش‌ها	۲/۲۲	۲۱/۹	۳۹/۹	۲۹/۹	۷
ارتباط تعاملی	۲/۶۱	۸/۸	۳۳	۴۲/۲	۱۵/۱
ابزار مقاومت مدنی	۲/۶۵	۱۶/۹	۲۴/۲	۳۸/۵	۲۰/۳
ابزار دفاع نهاد مدنی	۲/۸	۷/۵	۲۳/۱	۴۵/۸	۲۲/۱
حلقه ارتباطی	۲/۶۴	۱۱/۲	۲۸/۳	۴۵/۵	۱۴/۸
تقویت سرمایه اجتماعی	۲/۵۱	۱۰/۴	۲۰/۶	۵۴/۴	۱۴/۱
دسته‌بندی نظرات مخاطبان	۲/۶۵	۱۰/۹	۲۸/۹	۳۳/۹	۲۳/۷
تعدد و تنوع مخاطب	۲/۸۸	۷/۰۳	۲۲/۶	۴۵/۳	۲۵
قدرت انتخاب	۲/۲۱	۲۳/۱	۳۷/۷	۲۸/۶	۹/۴
افشاگری	۲/۵۵	۱۲/۲	۲۵/۵	۴۲/۱	۱۶/۴

۱. اعداد به درصد است.

جدول ۴- آزمون فریدمن برای اولویت‌بندی ظرفیت‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی

ارزش کای اسکوئر	درجه آزادی	سطح معناداری	نتیجه آزمون
۳۶۷/۶۸۱	۱۵	۰۰۰	تأیید

همان‌طور که آزمون فریدمن در جدول ۴ نشان می‌دهد، آزمون با ارزش کای اسکوئر (خی‌دو) ۳۶۷/۶۸۱ با درجه آزادی ۱۵ در سطح ۹۹ درصد اطمینان و یک درصد خطا معنادار است، یعنی بین نظرات کنشگران مدنی در خصوص ظرفیت‌های مورد بررسی تفاوت معناداری وجود دارد و میزان توجه به این ظرفیت‌ها در بین کنشگران مدنی متفاوت است به نحوی که برخی از این ظرفیت‌ها برای جامعه مدنی ایران دارای اهمیت بیشتر است و برخی اهمیت کمتری دارند. بر اساس میانگین نظرات پاسخگویان، مهم‌ترین ظرفیت شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی گرایش زیاد شهروندان به شبکه‌ها، دسترسی آسان به شهروندان و دسته‌بندی نظرات آن‌ها و کاهش هزینه فعالیت‌های مدنی و کم‌اهمیت‌ترین ظرفیت از دیدگاه کنشگران، کشف همسانی و علائق مشترک، گفتگو در مورد موضوعات مدنی و افشاگری است.

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۶۱

سنجش دیدگاه کنشگران مدنی شهر تهران در مورد چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی برای جامعه مدنی

جدول ۵- توزیع فراوانی نظرات پاسخگویان در مورد چالش‌های شبکه‌ها برای جامعه مدنی

چالش‌ها	میانگین	خیلی مخالف	مخالفم	موافقم	بسیار موافقم
سیاست فیلترینگ	۲/۷۲	۸/۳	۲۴/۷	۴۵/۸	۱۸/۵
کنترل توسط حاکمیت	۲/۶۰	۹/۶	۲۹/۴	۴۷/۴	۱۱/۷
ضعف استفاده مدنی	۲/۹۰	۴/۴	۱۸/۵	۵۶/۳	۱۹
ضعف امنیت مجازی	۲/۴۱	۱۴/۵	۳۰/۷	۴۱/۴	۱۱/۲
غلبه حاشیه بر متن	۲/۳۲	۱۶/۹	۳۷/۲	۳۳/۹	۹/۹
غلبه احساسات بر عقلانیت	۲/۳۷	۱۴/۸	۳۴/۳	۳۷	۱۱/۲
نظاره‌گری_کنشگری	۲/۶۶	۶/۷	۳۷	۳۸/۸	۱۷/۴
طرح مطالبات کاذب	۲/۷۱	۱۲/۵	۲۴/۲	۳۹/۵	۲۲/۶
کلاه‌برداری مدنی	۲/۵۸	۵/۷	۳۸/۵	۴۰/۶	۱۳
تسری چالش فضای مجازی	۲/۱	۲۰	۴۵/۸	۲۸/۴	۳/۶
اعتیاد مجازی	۲/۵۶	۱۲/۲	۲۸/۳	۳۹/۸	۱۶/۹
نافرهیختگی فضای مجازی	۲/۲۱	۱۶/۴	۳۷/۲	۳۶/۲	۹/۱

جدول ۶- آزمون فریدمن برای اولویت‌بندی چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی

ارزش کای اسکوتر	درجه آزادی	سطح معناداری	نتیجه آزمون
۱۸۸/۴۵۳	۱۱	۰۰۰	تأیید

همان‌طور که آزمون فریدمن در جدول ۶ نشان می‌دهد، آزمون با ارزش کای اسکوتر (خی‌دو) ۱۸۸/۴۵۳ با درجه آزادی ۱۱ در سطح ۹۹ درصد اطمینان و ۱ درصد خطا معنادار است، یعنی بین نظرات کنشگران مدنی در خصوص چالش‌های

مورد بررسی تفاوت معناداری وجود دارد و اهمیت هر یک از چالش‌ها در نزد آنان متفاوت است به نحوی که به زعم آنان برخی از این چالش‌ها برای جامعه مدنی ایران مهم و برخی کم‌اهمیت هستند. بر اساس میانگین نظرات پاسخگویان می‌توان بیان داشت که مهم‌ترین چالش‌های شبکه‌ها برای جامعه مدنی؛ ضعف استفاده حرفه‌ای کنشگران از شبکه‌ها برای جامعه مدنی، سیاست فیلترینگ شبکه‌ها توسط دولت، وجود مطالبات مدنی کاذب و غلبه روحیه نظاره‌گری و کم‌اهمیت‌ترین چالش تسری مشکلات فضای مجازی بر جامعه مدنی، غلبه حاشیه بر متن و نافرهیختگی فضای مجازی است.

جمع‌بندی، بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش بیانگر این هستند که صاحب‌نظران ایرانی ۱۶ ظرفیت و ۱۲ چالش برای استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای جامعه مدنی ایران مطرح کرده‌اند. البته این ظرفیت‌ها و چالش‌ها از نظر کنشگران مدنی که در سازمان‌های مدنی فعالیت دارند، دارای اهمیت‌های گوناگونی هستند. یافته‌ها نشان می‌دهد که کنشگران مدنی معتقدند ضریب نفوذ بالا و گرایش زیاد کاربران ایرانی به شبکه‌ها، دسترسی آسان به مخاطبان و گروه‌های متکثر و متعدد، پایین بودن هزینه فعالیت مدنی در فضای شبکه‌ها، آزادی عمل در ارسال و دریافت اطلاعات مربوط به حوزه مدنی، استفاده از شبکه‌ها برای دفاع از نهادها و کنشگران مدنی، معرفی رفتارهای نابهنجار مدنی و افراد نابهنجار از طریق شبکه‌ها، از جمله ظرفیت‌هایی هستند که کنشگران مدنی از آنها در حد زیاد بهره می‌برند. در ضمن از نگاه آنان، کنشگران نتوانستند از ظرفیت شبکه‌ها برای کشف همسانی و علایق، گفتگو در مورد موضوعات چالشی، افشاگری و بازتابندگی، ابزار مقاومت مدنی کنشگران در جامعه و ایجاد حلقه ارتباطی به‌خوبی استفاده کنند.

همچنین استفاده از ظرفیت شبکه‌ها برای ارتباط با فعالان مدنی در سراسر جهان، امکان‌آشنایی و دسته‌بندی نظرات مخاطبان و تقویت سرمایه انسانی و اجتماعی در حد

ظرفیت‌ها و چالش‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی ... ۶۳

بسیار ضعیف قرار دارد. همان‌طور که مطالعات امیرزانوف (۲۰۱۷) نشان داد که ویژگی آزادی اطلاعات در شبکه، جهانی‌سازی مطالبات مدنی و کاهش هزینه، سه ظرفیت بارز برای توسعه جامعه مدنی چین و قزاقستان بوده است؛ در این پژوهش نیز این سه از مهم‌ترین ظرفیت‌های شبکه‌ها برای جامعه مدنی ایران نیز هستند. این یافته‌ها حتی با مطالعات ویرا و فریرا (۲۰۱۷) در برزیل در خصوص ظرفیت کاهش هزینه فعالیت مدنی، آزادی عمل در فعالیت مدنی مجازی و دفاع از نهادهای مدنی مطابقت دارد. همان‌طور که راینی و ولمن (۲۰۱۲) در مورد شبکه‌ها و کاپلان و هاینلین (۲۰۱۰) در مورد رسانه‌های اجتماعی معتقد هستند که برخی ویژگی‌های فنی و ساختاری خود شبکه‌ها می‌تواند ظرفیت مناسبی برای استفاده از این رسانه‌ها در جامعه و تبدیل آن به جامعه شبکه‌ای شده داشته باشد، یافته‌های پژوهش نیز بیانگر این است که بخشی از ظرفیت‌های این رسانه‌های جدید برای توسعه جامعه مدنی، برخاسته از همین ویژگی‌های فنی و ساختاری خود شبکه‌ها است.

گستره پوشش جهانی، سرعت انتشار بالا و گردش آزاد اطلاعات ظرفیت‌هایی هستند که به لحاظ فنی در رسانه‌های تعاملی وجود دارند و امکان این توانمندی را به فعال مدنی می‌دهند که در هر جا، هر زمان و با کمترین محدودیت و سانسور به انتشار پیام در راستای فعالیت مدنی خود اقدام نماید. در کنار این ویژگی‌ها همان‌طوری که کاستلز (۲۰۰۹) در خصوص کاربری فعال (خود - تولید، خود - گردان و خود - گزین) و ارتباط با مخاطبان شبکه‌ها معتقد است، مصاحبه‌شوندگان نیز به فعالیت قوی کاربر، ایجاد ارتباط تعاملی با مخاطبان، دسترسی به مخاطبان فراوان و متنوع که یکی از سرمایه‌های اصلی نهادهای مدنی و متعاقب آن جامعه مدنی هستند به‌عنوان ظرفیت نگاه می‌کنند.

برخلاف پژوهش گرهاردس (۲۰۱۰) و امیرزانوف (۲۰۱۷) در خصوص امکان گفتگو در شبکه‌ها، کنشگران مدنی معتقدند شبکه‌ها تاکنون امکان گفت‌وگو در مورد

موضوعات حساس مدنی را فراهم نکرده‌اند. همچنین همان‌طور که ولمن و همکاران (۲۰۰۱) معتقدند که شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌توانند باعث تقویت سرمایه اجتماعی در جامعه شوند، صاحب‌نظران ایرانی نیز یکی از فرصت‌های شبکه‌ها را تقویت سرمایه‌های اجتماعی و انسانی می‌دانند، فرصتی که بر اساس یافته‌های کمی در بین کنشگران مدنی مهیا نشده است و بخش کمی از این کنشگران از این فرصت در جامعه مدنی ایران استفاده می‌کنند.

در خصوص چالش‌ها، همان‌طور که در پژوهش کیگو و کاوازاکی (۲۰۱۲) و لاجوی و سیکتون (۲۰۱۲) به‌وضوح دیده می‌شد که مهم‌ترین چالش، ضعف استفاده حرفه‌ای کنشگران از رسانه‌های اجتماعی است، در این پژوهش نیز مهم‌ترین چالش جامعه مدنی استفاده غیرحرفه‌ای کنشگران مدنی از شبکه‌ها و پیام‌رسان‌ها برای توسعه جامعه مدنی ایران است. همچنین همان‌طور که تحقیق امیرژانوف (۲۰۱۷) در مورد جامعه مدنی قزاقستان و چین نشان داد که سیاست فیلترینگ اجازه فعالیت مدنی در فضای مجازی را محدود کرده در اینجا نیز سیاست سلیقه‌ای دولتمردان در اعمال فیلترینگ به‌ویژه بعد از فیلترینگ تلگرام چالش جدی برای جامعه مدنی کشور بود.

در ضمن همان‌طور که توفیکچی در کتاب توئیت‌ر و گاز اشک‌آور (۲۰۱۷) وجود مطالبات گمراه‌کننده و درعین‌حال زیاد در شبکه‌ها را یکی از چالش‌های مدنی در فضای مجازی می‌داند، یافته‌های این پژوهش بیانگر این است که این چالش در جامعه مدنی ایران مورد تأکید صاحب‌نظران و کنشگران مدنی بود. در خصوص نظاره‌گری کنشگران مدنی در شبکه‌ها نیز اگرچه ویرا و فریرا (۲۰۱۷) در برزیل مهم‌ترین چالش کنشگران مدنی برزیلی را نظاره‌گری و بی‌تفاوتی مطرح کرده بودند در این پژوهش نیز این چالش به‌عنوان چهارمین چالش مهم توسط کنشگران مدنی مطرح شده است. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد چالش‌های چون کلاهبرداری مدنی، ضعف امنیت مجازی و اعتیاد مجازی حائز اهمیت است.

در مجموع با توجه به ظرفیت‌ها و چالش‌هایی که فعالان مدنی بر آن تأکید دارند می‌توان نتیجه گرفت که نداشتن سواد لازم برای استفاده حرفه‌ای (استفاده مدنی) از این شبکه‌ها در فعالیت مدنی باعث شده است که ظرفیت‌های مدنی این رسانه‌های نوظهور مغفول بماند و فعالان در استفاده از آن به جنبه‌های مدنی چون ایجاد همسانی، تقویت سرمایه اجتماعی و انسانی، ایجاد حلقه‌های اعتمادسازی و گفتگو در مورد چالش‌های مدنی کمتر تمرکز کنند. همچنین تمرکز استفاده بر اساس ظرفیت‌های فنی (مانند دسترسی به مخاطبان و ضعف در دسته‌بندی نظرات آن‌ها، ارتباط با مخاطبان در سراسر جهان بدون کمترین بسیج سازی و ترغیب به حضور در کمپین‌ها)، استفاده مقطعی در برخی مواقع چون زمان حوادث و بلایای طبیعی، استفاده از تلگرام، اینستاگرام، توئیتر بدون توجه به ظرفیت‌های خاص هر یک، بیانگر این است که استفاده از ظرفیت‌های این رسانه‌ها در سازمان‌های مدنی فاقد برنامه مدون و مشخص بوده و مقطعی و سلیقه‌ای است. در صورتی که این امر نیازمند یک برنامه‌ریزی استراتژیک دارد.

همچنین چالش کنترل و نظارت حاکمیت بر فعالیت مجازی فعالان مدنی و بی‌اعتمادی به آن‌ها باعث ایجاد ترس و اضطراب (پَنیک) در استفاده مدنی از این رسانه‌ها شده است به نحوی که به‌زعم مسئولان نهادهای مدنی و اعضای این نهادها، تعداد کمی از آن‌ها از شبکه‌ها برای فعالیت مدنی خود استفاده می‌کنند. در کنار این چالش، سیاست فیلترینگ و محدودسازی که باعث تضعیف رابطه شهروندان، علاقه‌مندان به فعالیت مدنی و سازمان‌های مدنی می‌شود نیز مزید بر علت است. با توجه به اینکه برخی از نهادهای مدنی از ظرفیت شبکه‌ها برای کمپین‌سازی، شبکه‌سازی و حلقه ارتباطی با شهروندان استفاده می‌کنند، فیلتر کردن و ایجاد محدودیت در برخی شبکه‌های پرطرفدار باعث تضعیف یا حتی قطع ارتباط بین آن‌ها شده است.

در مجموع می‌توان بیان داشت ضعف فعالان مدنی در استفاده حرفه‌ای و مدنی از این رسانه‌ها، تأکید بر ظرفیت‌های فنی شبکه‌ها به جای ظرفیت‌های مدنی، ترس از کنترل شدن و مجازات توسط حاکمیت، اعمال سیاست فیلترینگ بر شبکه‌های اجتماعی پرطرفدار و ضعف درونی خود نهادهای مدنی، باعث شده است که جامعه مدنی مبتنی بر شبکه‌ها یا جامعه مدنی شبکه‌ای شده در ایران شکل نگیرد. با توجه به یافته‌ها و نتایج برای رسیدن به جامعه مدنی شبکه‌ای شده باید ضمن استفاده از ظرفیت‌های فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی در سازمان‌های مدنی، به آموزش نحوه استفاده مدنی از آن نیز پرداخت. در بحث استفاده همچنین باید ضمن استفاده از افراد حرفه‌ای و دارای سواد رسانه‌ای - اطلاعاتی در این زمینه، برنامه‌ریزی مدون و مشخصی برای استفاده از این رسانه‌ها در طی یک برنامه بلند، میان و کوتاه مدت داشت. در این برنامه‌ریزی باید به ظرفیت هر یک از شبکه‌ها و پیش‌نیازهای آن در جامعه مدنی واقعی، تولید محتوای قوی و توجه به نظرات کاربران توجه داشت.

با توجه به اینکه هنوز چالش‌هایی چون سلبریتی‌سازی و توجه به آن، غلبه رویکرد احساسی در فضای شبکه‌ها و نافرهیختگی در بین فعالان مدنی در حد ضعیف است، اهمیت آموزش استفاده حرفه‌ای و مدنی دوچندان می‌شود. در کنار این توانمندسازی فردی و سازمانی، دولت و حاکمیت نیز باید ظرفیت‌های مادی، فنی و معنوی استفاده از فناوری‌های نوین در جامعه مدنی را فراهم کنند. اعتماد به نهادهای مدنی، نظارت به جای جلوگیری و کنترل شدید و ایجاد نظام مقررات‌گذاری (رگولاتوری) صحیح برای استفاده از شبکه‌های مجازی در کشور، می‌تواند به استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی در فعالیت مدنی و تقویت جامعه مدنی در آینده کمک کند.

منابع

- بلیکی، نورمن. (۱۳۸۹). *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*. ترجمه: حسن چاووشیان، تهران: نشر نی.
- پلامناتز، جان. (۱۳۷۱). شرح و نقدی بر فلسفه اجتماعی هگل. ترجمه: حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
- خانیکی، هادی. (۱۳۷۸). «سیر تحول جامعه مدنی در ایران». در *مجموعه مقالات «نسبت دین و جامعه مدنی*، تهران: انتشارات ذکر، چاپ اول.
- خانیکی، هادی و خجیر، یوسف. (۱۳۹۷). «نقش شبکه‌های اجتماعی در توسعه جامعه مدنی»، *فصلنامه مطالعات فرهنگ و ارتباطات*، دوره ۱۹، شماره ۴۴.
- رحمانی زاده دهکردی، حمیدرضا. (۱۳۸۲). *جامعه مدنی در دوران مدرن*. تهران: انتشارات برگ زیتون، چاپ اول.
- شارب، جین و هلوی، رابرت. (۱۳۸۶). *جامعه مدنی مبارزه مدنی*، ترجمه: مهدی کلانتر زاده، تهران: انتشارات نگاه.
- شویلدر، جیلیان. (۱۳۷۹). «بنیادهای جامعه مدنی در خاورمیانه» در *مجموعه مقالات چشم‌اندازهای جامعه مدنی در خاورمیانه*، گردآورنده رسول افضل، تهران: علم و ادب.
- عطار، سعید. (۱۳۸۸). «سرمایه اجتماعی، جامعه مدنی و دولت». *فصلنامه سیاست*، دوره ۳۹، شماره ۴.
- Boyd, D. m. & Ellison, N. B., (2007). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13, 210-230. <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1>
- Calhoun, Craig (2011). *civil society and the public sphere*. In: *Edwards, Michael, (ed.) the Oxford Handbook of Civil Society*. Oxford handbooks in politics & international relations
- Castells, Manuel. (2004). “*Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint*”. Text published in *The network society: a cross-cultural perspective*, Northampton, Edward Elgar.
- Castells, Manuel. (2009). *Communication Power*. UK: Oxford University

- Creswell, John. (2007). *Qualitative inquiry and research design: choosing among five approaches*, sage, pp. 201-220
- Glaser, Mark. (2007). *Your guide to social networking* online, Cambridge: The MIT Press.
- Heidemann, Julia & et al. (2012). *Online social networks: A survey of a global phenomenon*, Computer Networks Volume 56, Issue 18, 17 December, Pages 3866-3878
- Kaigo, Muneo & Tkach-Kawasaki, Leslie. (2012). "Social Media for Enhancing Civil Society and Disaster Relief: Facebook Usage by Local Municipalities in Japan", *JeDEM V (7) (1) PP: 1-22*.
- Kraut, R., et al. (2002). Internet paradox. Revisited. *Journal of Social Issues*, 58(1), 49-74.
- Lovejoy, Kristen & Saxton Gregory D. (2012). "Information, Community, and Action: How Nongovernmental Organizations Nonprofit Use Social Media", *Journal of Computer-Mediated Communication V (17) PP: 337-353*
- Obar, Jonathan A.; Wildman, Steve. (2015). "Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue". *Telecommunications policy* 39 (9). Electronic copy available at: <http://ssrn.com/abstract=2647377>
- Omirzhanov Yesbol et al. (2017). The Role of Social Network to Strengthening Civil Society, *Saudi Journal of Humanities and Social Sciences V4*
- <http://www.Scholarsmepub.com> ISSN 6328-3415 (Online)
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Political Activism Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2001). "*Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies*", Cambridge University: Press.
- Pempek, Tiffany A. (2009). "College students' social networking experiences on Facebook", *Journal of Applied Developmental Psychology*, V 30 PP: 227-238.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Shipley, C. (2012). "Coining the Term Social Media"; Retrieved Jan 25, 2012. From: http://www.en.wikipedia.org/wiki/Chris_Shipley.

- Rainie, Lee & Wellman, Barry. (2012). *Networked: The New Social Operating System*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Rheingold, Howard. (2002). *Smart Mobs: The Next Social evolution*. Basic Books. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tufekci, Zeynep. (2017). *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. Yale University Press.
- Vieira, Vinicius Rodrigues and Gabriela Ferreira. (2017). "*Networking for Empowering: Social Media and Civil Society Organizations in the Global Arena of Power*", Paper presented at the IPSA Conference "Political Science in the Digital Age" Hannover.
- Wellman B, et al. (2001). "Does the Internet Increase, Decrease, or Supplement Social Capital?" *American Behavioral Scientist*. 45(2), 436-455.

